

se v dochovaných textech nikde nevyskytuje, pouze v Rufinově latinském překladu *De principiis* se objevuje jeho latinský ekvivalent *satietas*. Podle mínění většiny učenců ho však zde Órigenés spojuje pouze s počátečním pádem τῆς ΛΟΓΙΚΑ do těl a nikoliv s jejich metensómatosou: sestup a vzestup jsou tak unikátní události kosmického dění a nikoliv pouze krátké epizody ve věčné cirkulaci oduševnělých jsoucn.² V tomto ohledu též nemusí být Grégoriova koncepce nekonečného vzestupu duše k nedosažitelnému Dobru (pro níž J. Daniélou později zavedl termín ΕΠΕΚΤΑΣΙΣ)³ vůbec polemikou s Órigenem (jeho jméno ve spisech tohoto autora ani jednou nepadne), jako spíše obranou proti plótinovské verzi platónismu.

Snad nejzásadnější – ovšem současně asi i nejméně oprávněnou – námitku lze konečně vznést proti autorově tendenci přímo srovnávat novoplatónismu a křesťanství: taková perspektiva je sice v autorově theologické perspektivě legitimní, přísně vzato je tomu ovšem tak, že autor poměruje spíše křesťanskou a pohanskou formu novoplatónismu: konfrontace a vzájemné ovlivňování křesťanství a (pohanského) novoplatónismu není přece primárně sporem dvou filosofických (či náboženských) škol jako spíše exemplárním případem vztahu filosofie a náboženství, v jehož rámci nelze bez nemístného zjednodušení převést jeden z jeho pólů beze zbytku na druhý.

Josef Kružík

² Srov. L. Karfíková, Řehoř z Nyssy, Praha: OIKÚMENĚ, 1999, s. 25n. a 247n.

³ Viz J. Daniélou, Platonisme et théologie mystique; essai la doctrine spirituelle de saint Grégoire de Nysse, Paris: Éditions Montaigne, 1944, s. 311n.. Zajímavý výklad tohoto pojmu viz též J. Daniélou (ed.), From Glory to Glory: texts from Gregory of Nyssa's mystical writings, New York: Charles Scribner's Sons, 1961, s. 57n.

Christophe Duhamelle, Jürgen Schlumbohm (Hg.): *Eheschließungen in Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Band 197), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2003

Sborník, na jehož vydání se podílela krom uvedených editorů ještě *Pat Hudson*, navazuje na dnes již tradiční zaměření části pracovníků göttingenského Max-Planck-Institutu na historickodemografické, sociálnědějinné, historickoantropologické a mikrohistorické studium rodiny. Obsahuje řadu studií věnovaných především otázkám okolností uzavírání sňatků (průměrný věk při prvním sňatku, vzájemná následnost sňatku a převzetí statku, podmíněnost sňatku hospodářskou soběstačností), možností druhého sňatku ovdovělých osob, popř. otázkám četnosti případů definitivního celibátu či problematice nemanželského soužití, to vše zaměřeno především na německou, francouzskou a anglickou převážně venkovskou společnost 18. a 19. století. Jednotlivým tématem sborníku je diskuse teze o tzv. *European Marriage Pattern*, kterou zformuloval v polovině 60. let minulého století *John Hajnal*. Jeho model (platný pro oblast Evropy, ležící na sever a na západ od dělicí linie Petrohrad – Terst) předpokládá, že možnost sňatku byla podmíněna hospodářským postavením snoubenců (zejména muže), což vedlo k vyššímu sňatkovému věku a k tomu, že některé osoby zůstávaly celoživotně v tzv. „sociálním“ či „definitivním celibátu“. Zároveň je rysem tohoto modelu samozřejmost odchodu dětí do čelední služby (jako součást jejich výchovy) a výrazná tendence k jednoduchým rodinným strukturám (zejména k naprosté převaze nukleárních rodin

v populaci). Současné diskuse o platnost teorie *European Marriage Pattern* mají svůj význam nejen pro historickou demografii a sociální dějiny, neboť s touto teorií souvisí i úvahy o *faktorech* podporujících *individualistické ladění evropské kultury*, právě tak jako debaty o míře, jíž ekonomické faktory mohou podmiňovat demografické chování. V následujícím textu se podrobněji zaměřuji na některé ze studií, uveřejněných v tomto sborníku.

Teoretické a metodické otázky, spojené s diskusí o Hajnalově modelu, pojednávají kupříkladu v úvodní studii *Christophe Duhamelle* a *Jürgen Schlumbohm* či *Georg Fertig*.¹ Upozorňují, že vedle Hajnalova *European Marriage Pattern* je zde ještě již výrazně starší tzv. „*Stellen->Prinzip*“ (pracovních zde přeložil jako: „princip místa“; jeho obsah viz níže), jenž měl v některých německých oblastech v 19. století povahu přímo vyslovované závazné normy uzavírání sňatků a jenž se postupně proměnil i ve vědeckou teorii, jejíž pomocí se vysvětlovala odlišnost germánské společnosti (tento princip dodržující od slovanské (tíhnoucí k – nynější terminologií řečeno – *joint family*) a rozdíl mezi kontinentální a anglickou společností (*G. Fertig*, s. 93–96). Diskuse se tak v recenzovaném sborníku otevírá vlastně o dvou základních otázkách: (1.) zda platí obecně Hajnalův model a (2.) zda platí teze o úzké podmiňující provázanosti mezi sňatkem a převzetím statku/dílny (ať již za života původního hospodáře, ať dědickým řízením)?

¹ Christophe Duhamelle – Jürgen Schlumbohm, Einleitung: Vom <europäischen Heiratsmuster> zu Strategien der Eheschließung?, s. 11–33; Georg FERTIG, „Wenn zwey Menschen eine Stelle sehen“. Heirat, Besitztransfer und Lebenslauf im ländlichen Westfalen des 19. Jahrhunderts, s. 93–124.

Tyto teorie však byly již v posledních 20 letech podrobovány kritice. Jednak (1.) se ukázalo, že *individualizující charakter* dopadu Hajnalově uvažovaného modelu demografického chování platí jen pro anglické prostředí (*Peter Laslett* zkonstatoval důsledný neolokalismus v Anglii, tj. sňatek znamená založení nové domácnosti), zatímco na evropském kontinentě se setkáváme s komplikovanějšími rodinnými strukturami (*Dubamelle, Schlumbohm* – s. 11), tzn. vedle nukleárních rodin existují četné případy „kmenových rodin“ a „rodin s výměnkem“ a k tomu je např. ve středoevropské oblasti běžná existence tzv. podružské složky obyvatelstva (rozsáhleji to zkonstatovali např. *André Burguiere* či *Michael Mitterauer*).² Zároveň (2.) byla vyslovena tzv. *protoindustrializační teorie* o prolonení mezi *European Marriage Patterns*. *Hans Medick* soudil, že díky domácímu řemeslu, jež se v rámci protoindustrializačního procesu začalo rozvíjet na venkově již od 16. století, nastala větší dostupnost sňatku, jenž již nezávisel na držbě půdy, a tak došlo k snižování sňatkového věku a k poklesu počtu případů „sociálního celibátu“. Následně se však ukázalo, že *Medickův* protoindustrializační model neplatí v obecném měřítku, jak nejnověji shrnuje např. *Andreas Gestrich* a staršími studii podpořil i *Jürgen Schlumbohm*.³

² Michael Mitterauer, Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen, Wien – Köln 1990, např. s. 98. André Burguiere – Christiane Klapish-Zuber – Martine Segalen – Francois Zonabend, Geschichte der Familie, Band 3: Neuzeit, Frankfurt a. M. – New York 1996, s. 47–54.

³ Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiel Belm in proto-industrieller Zeit. 1650–1860, Göttingen 1994, zejména s. 99 a nn.; Andreas Gestrich – Jens-Uwe Krause

Tuto dosavadní kritiku však patrně Christophe Duhamelle a Jürgen Schlumbohm nepovažují za dostatečnou. Pozornost obracejí vůči samotné podstatě teze Hajnalova modelu (jež v mnohém splývá s základní tezí „principu místa“), že totiž v preindustriální Evropě byl na západ a na sever od linií Petrohrad – Terst *omezen počet obživi zajišťujících „místa“* (v německé terminologii označovaných jako >Stelle< či >Nische<), což se mělo projevat specifickým „režimem sňatků“ (do manželství vstupovali pouze ti, kteří takové hospodářsky soběstačné „místo“ obsadili – s. 12). Duhamelle a Schlumbohm soudí, že celá řada dílčích studií již ukázala, jednak že takováto hospodářská podmíněnost „místa“ není zcela prokazatelná a jednak že na místo jednotného Hajnalova modelu je zapotřebí mluvit o širokém repertoáru vzorců demografického a sociálního chování, které byly rozmanitě uplatňovány (s. 13). Nyní jde o to dalšími studiemi, představenými také v tomto sborníku,⁴ prohloubit naše porozumění (ekonomickým, sociálním, náboženským, kulturním) okolnostem uzavírání sňatků. Základní otázkou (1.) je, do jaké míry platí teze o podmíněnosti možnosti uzavření sňatku (1a) vytvořením či (1b) uvolněním „místa“? Hajnalův model, zejména v podobě jeho doplnění Medicem, předpokládá (1a), že se ona „místa“ mohla v některých oblastech relativně volně utvářet v souvislosti s rozvojem ekonomiky. Model „principu místa“ (1b), tak jak se

rozvíjel v německém prostředí již od 19. století, předpokládá, že počet „míst“ je v zásadě neměnný v souvislosti s principem tzv. jednonástupnictví, uplatňovaným při dědické praxi. Otázkou však i (2.) je, do jaké míry platí vůbec teze o rozhodující ekonomické podmíněnosti sňatků (Duhamelle, Schlumbohm, s. 16–17; G. Fertig, s. 93–96)? Na ní se však pojí i otázka (3.), zda lze vůbec spolehlivě badatelsky zjistit, co vlastně v tradiční společnosti oním „místem“ (>Stelle<, >Nische<, ve francouzských textech: >une place<) bylo?

Georg Fertig považuje Hajnalovu teorii *European Marriage Pattern* a teorii „principu místa“ za spíše *dogma*, než za výsledek zobecnění dějepisného bádání (s. 94). Uvažuje proto o metodách, jak ji „empiricky přezkoušet“. Za hlavní považuje (a) rozbor právních norem, týkajících se uzavírání sňatků, (b) rozbor demografických charakteristik (sňatkový věk, definitivní celibát), (c) rozbor vzájemné korelace demografických chování (zejména vazba výkyvů mortality a nuptiality) a (d) konečně mikrohistorický rozbor životních cyklů (s. 96–98). Obdobně Duhamelle a Schlumbohm chtějí oproti dosavadním *agregativním metodám* postavit *mikrohistorii*, zájem o pohled *dějinných aktérů* (zejména pokud jde o strategie sociálního jednání) a rozbor *životních cyklů* (s. 14–16).

Jednotlivé studie sborníku však nepřinášejí (a ani to není jejich ambicí) jednoznačné rozhodnutí výše uvedených otázek. Georg Fertig kupříkladu ukazuje, že pro některé venkovské westfalské oblasti 18. a 19. století v zásadě bude platit Medicův (či vlastně již dříve *Franklinem Mendelsem* zjištěný) protoindustrializační model, pokud je budeme studovat pouze demografickými metodami (farnosti s domácím řemeslem mají nápadně nižší sňatkový věk a nižší podíl osob, jež ukončily svůj život v defini-

– Michael Mitterauer, *Geschichte der Familie*, Stuttgart 2003, s. 423–424.

⁴ Krom autorů citovaných na jiných místech se na sborníku podíleli: Takashi Iia, Steven King, Anne-Lise Head-König, Solvi Sogner, Marion Trévisi, Maria Agren, Pamela Sharpe, Claudia Ulbrich, Jean-Pierre Bardet, Scarlett Beauvallet, Gérard Delille, Osamu Saito.

tivním celibátu, než farnosti bez domácího řemesla – s. 99–109). Pokud však přikročíme k mikrohistorickému rozboru životních cyklů (zejména různých variant následnosti: sňatku, převzetí statku/domu a porodu prvního dítěte – je při tom jasné, že ne u všech osob musely nastat všechny tři události), ukáže se, že „princip místa“ nikterak obecně neplatí, sňatek není privilegiem, jak uzavírá G. Fertig (s. 117–118).

Jedna ze studií recenzovaného sborníku je věnována českému prostředí. Jejím autorem je rakouský historik *Hermann Zeitlhofer*.⁵ Ten shledává v populaci farnosti Kapličky na panství Vyšší Brod poměrně velmi vysoký průměrný věk při prvním sňatku (v letech 1681–1840 se pohyboval u žen pro jednotlivá dvacetiletá období mezi 25,4 až 30,1 roku; u mužů mezi 28,0 až 31,5 roku – s. 40). Táže se proto, zda by tento jev nemohl souviset právě s výše zmíněným modelem podmíněnosti sňatku možnostmi zaujmout hospodářsky soběstačné „místo“. K zodpovězení této otázky sleduje Zeitlhofer vzájemné poměry mezi (a) *počtem domů* (*Haus*, jež pokládá za ekonomicky samostatné), (b) *domácností* (*Haushalt* – domácnost nahlíží jako nikoli nutně samostatnou hospodářskou jednotku) a (c) *manželských párů* (s. 44–45).⁶ Během sledovaného období (1640–1840) konstatuje značný nárůst počtu manželských párů

vůči nápadně stabilnímu (souvisejícímu s praxí dědického práva) počtu statků (domů). Zároveň se mu postavení podruhlů (v němž žijí rovněž některé manželské páry) nejeví výlučně jako pouhá perioda životního cyklu (s. 44–45). Tato zjištění vedou Zeitlhofera k závěrům, že v jím studovaném vzorku populace se dá nalézt jak určitá tendence spojovat sňatky s převodem usedlosti (v případech selských rodin), tak ale také tendence k relativně volnému tvoření nových „domácností“ (domkářských, podružských) v souvislosti s uzavíráním sňatků (s. 54–56), jež existovaly „bez zřetelného ekonomického základu“ (s. 44). Tak nelze podle Zeitlhofera pro sledovaný sociální vzorek mluvit o reálném uplatňování výše zmíněného modelu *European Marriage Pattern* do všech jeho důsledků.

Avšak Zeitlhofer zároveň upozorňuje na nutnost hlubšího promyšlení toho, co se vlastně bude považovat za ono hospodářsky soběstačné „místo“, neboť o adekvátnosti svrchu uvedeného modelu se jen těžko rozhoduje, pokud „hranice mezi >místem< (>Nische<) a pozicí, jež jako takovéto >místo< není hodnocena, „zůstává nejasná“. Snaha řešit tento problém jen pouhým konstatacím, že kdo se oženil, ten právě takovéto „místo“ zaujímá, by byla jen pohybováním se v kruhu (s. 44–45).

Otázkou tedy je, co se vlastně oním „místem“ (>Stelle<, >Nische<) v praxech jednotlivých autorů míní. Duhamelle a Schlumbohm mají za to, že obvykle se >Stelle<, resp. >Nische< spojuje se *selským statkem* či *dílnou cechovního řemeslníka* (s. 12). Zeitlhofer pak uvažuje různé alternativy. Na jedné straně jako vyhocené stanovisko uvádí ta pojetí, která za >Stelle<, resp. >Nische< považují jen selský statek či řemeslnickou dílnu. Příkladem mu je teorie *Gerhard Mackenrotha*, jež za plnohodnotné místo (>Vollstelle<), jež je spojitelné se

⁵ Hermann Zeitlhofer, Die >eisernen Ketten< der Heirat. Eine Diskussion des Modells der >ökonomischen Nischen< am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky, 1640–1840, s. 35–63.

⁶ Upozorňuje při tom, že rozdíl mezi „domem“ a „domácností“ není mnohdy jednoznačný. Na území sledované farnosti nachází případy samostatných stavení (*separate Wohngebäude*), která však nejsou samostatnými statky (*selbstständige Anwesen*), srov. s. 43–44.

založením rodiny (je >generativ vollwärtig<), považoval právě jen selské grunty a cechovní dílny. Ostatní „místa“ (>Nicht-Vollstelle<) byla spjata s nedostupností sňatku: Na druhé straně Zeitlhofer zvažuje jako druhý extrém možnost uznat jako takovéto „místo“ (>Nische<) každou pracovní příležitost (s. 40–42).

Pro možnosti posouzení těchto otázek je zapotřebí rozlišovat: (a) případy sňatků na velkých selských dvorech, ke kterým dochází ještě před převzetím statku novým ženícím se hospodářem (synem či zetěm původního – mluví o nich v tomto sborníku např. *Christine Fertig*, s. 85–87). Takové případy nemusejí nikterak značit, že by s teorií o *European Marriage Patterns* bylo něco v nepořádku. Jsou zcela ve shodě s výskytem typu „kmenové rodiny“ (jak o něm mluvil již *Frederic Le Play* a nově i *Andre Burguiere*) či „rodiny s výměnkem“ (o němž mluví např. *Michael Mitterauer*) v severozápadním typu historického utváření rodiny. Zajímavější z hlediska kritiky Hajnalovy teorie, popř. její Medickovy modifikace jsou (b) případy sňatků lidí, kteří nemají podíl na pozemkové držbě, nebo drží jen velmi malé výměry polí, nebo (c) případy sňatků podruhů (lidí bez půdy, bez vlastního domu). Zůstává však otázkou, nakolik lze u lidí v případech (b) a (c) pramenně zjistit možnosti jejich obživy?

Je zajisté pravda, že podrobnější bádání, jehož výsledky jsou představeny i v recenzovaném sborníku, ukazuje, že původní Hajnalova teorie (ostatně jako takřka každá sociálnědějinná teorie) má nejen povahu pouhého *ideálního typu*, jehož lze použít pouze jako výchozí orientující teze, ale že je dokonce pouze *jedním z více možných* takovýchto orientujících modelů. To však není – při veškerém uznání nesporné přítomnosti studií recenzovaného sborníku – něco převratně nového. Právě tak jako není

nikterak výraznou inovací zjištění, že na venkově (mj. i v českém prostředí) byla na některých panstvích poměrně silná podružská populace (včetně manželských párů), jejíž hospodářské zajištění není z pramenných zpráv zcela jasné. Teoretické úvahy a zjištění publikovaná v tomto sborníku by nás měly varovat před tím, abychom považovali kupříkladu hojný výskyt domácností, které nejsou spojeny s držbou půdy, nebo drží půdu jen o velmi malé rozloze, ihned za symptom toho, že ve studované populaci patrně probíhal protoindustrializační proces, jak se někdy v makrohistorických studiích dělo a děje.

Je rovněž pravdou, že recenzovaný sborník prokazuje produktivnost mikrohistorických studií (zejména pokud jsou jimi doplňovány a korigovány závěry zjištěné pomocí agregativních metod). Přece však je na místě otázka, zda nás mikrohistorie uvádí opravdu do situace, v níž lze lépe než dosavadními makroanalytickými metodami rozhodnout, co vlastně mělo povahu onoho „místa“ (>Stelle<, >Nische<) a co nikoli. Rozhodnout tuto otázku následně znamená, moci s jistotou odpovědět, zda Hajnalova teze o *European Marriage Pattern* je vskutku vyvrácena. To, že se ukazuje, že ona „místa“ byla mnohem flexibilnější povahy, než „pevné selské statky“ a „pevné cechovní dílny“, je také díky studiím recenzovaného sborníku zřejmé. Zároveň však platí, že bytí nás drobnohledný přístup (jak říká *Gert Dressel*: „*das Im-Kleinen-Schauen*“) přibližuje ke konkrétní sociokulturní skutečnosti minula, jak jen je to možné, přece nás nezabavuje toho, že již pouhým kladením otázek selektujeme a, dodejme, do výsledného obrazu vnášíme prvky našich výchozích teorií. Tak i v drobnohledných studiích zůstává v platnosti to, že – lze říci s odkazem na *Rogera Chartiera* – historik spíše na základě svých výchozích teorií, než na

základě studovaného materiálu, považuje učítá kvantitativně uchopitelná demografická chování či deskriptovatelné sociální a diskursivní praktiky a jejich specifické konfigurace za *indicie* či *indikátory*, odkazující právě ke specifické povaze *intencionality sociálního jednání* lidí (mj. strategií, motivů odkladů sňatku apod.).⁷ Na místě je tak otázka, zda kritika teorie *European Marriage Pattern*, nabídnutá v tomto sborníku, je větší měrou výsledkem pokroku poznání díky mikrohistorickému přiblížení se ke studovaným skutečnostem, nebo projevem změny výchozích teoretických předpokladů, které již nelpějí na ekonomické podmíněnosti demografického chování? *Jan Horský*

Jan Sokol: Filosofická antropologie, Člověk jako osoba, Portál, Praha 2002

Kniha je vedena snahou předvést člověka jako osobu komplexně, nicméně přiměřeně předpokládanému okruhu čtenářů, jimiž jsou především studenti humanitních a pedagogických fakult. Tento pedagogický záměr, který vyžaduje, aby předkládané výklady byly pokud možno jednoduché, stručné a přehledné, není jediným motivem, který se na koncepci knihy podílel. Významným motivem je to, že osoba se stává tématem teoretických studií tehdy, když dochází k jejímu ohrožení, když něco nefunguje, jak má. Tento motiv pak není jen metodickou pomůckou pro poukázání na nějakou samozřejmost, ale ukazuje sám na to, že záměr autora sahá dál, než je pouhé

předvedení nějaké odborné problematiky, zvláště když jednotlivým hlediskem výkladů je lidské jednání jako charakteristický projev lidské svobody.

Sledování tohoto tématu je povětšinou filosofické, avšak autor chce osobu ukázat komplexněji, takže také ukazuje, jak člověk na jedné straně bezprostředně souvisí s živočišnou říší a jak se z ní na druhé straně vyděluje a od ní vzdaluje. To sleduje jak na rovině lidské fylogeneze, tak na rovině ontogeneze individua, přičemž v obou případech lze sledovat uvolňování daných vazeb, odpoutávání se z bezprostředně daných závislostí, získávání odstupu pro vlastní samostatné rozhodování, tzn. svobodu a zároveň odpovědnost za svá rozhodnutí. Pojednání tématu je rozděleno do třech částí, které se liší hlediskem a metodou.

První část, nazvaná *Člověk zvenčí*, stručně shrnuje to nejdůležitější, co o člověku říkají různé speciální vědy od fyzické antropologie, přes etologii, embryologii, psychologii, sociologii, až po jazykovědu, etnologii či kulturní antropologii. Janu Sokolovi jde o to ukázat souvislosti mezi biologickou stránkou a stránkou kulturní, a to nikoli jako paletu rozmanitých avšak nesourodých určení, jejichž výčet pak nemůže být nikdy úplný, nýbrž právě v souvislostech či vazbách, které mohou napomoci porozumět člověku hlouběji, než když setrváme na rovině striktního oddělení speciálních věd. Důraz je zde kladen především na souvislosti vývojové, přičemž autor reflektuje, že biologická stránka sice neurčuje plně člověka, ale na druhou stranu podstatně vymezuje možnosti jeho jednání. K přijetí této perspektivy je patrně nejvíce inspirován Arnoldem Gehlenem.

Pohled speciálních věd – nezúčastněný, nestranný, většinou kvantitativní povahy a s nárokem na objektivní ověřitelnost –

⁷ Gert Dressel, *Historische Anthropologie. Ein Einführung*, Wien – Köln – Weimar, 1996, s. 188–189 a 246–249; Roger Chartier, *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*, Paris 1998, s. 247–251.